

LA TRISELLA O JOC DE LA BOLA. APUNT D'UN MÓN LÚDIC QUASI PERDUT

BIEL PUBILL SOLER
Secció d'Etnologia del CERE
Professor d'educació secundària

RESUM

Als pidos, a la xorca, al roll, a la *sinninguna*, al tuti, a flèndit, a les sambeques, a petarroli, a la xalma, al trianglo, a la trigella... Aquesta tirallonga, que podríem allargar molt més, segur que deixa desconcertat més d'un. En uns casos es tracta d'un vocabulari lúdic antany conegut per generacions de riberencs i, en altres, d'un argot juganer fruit de la generositat creativa dels xiquets i xiquetes de la nostra terra. Avui aquestes paraules han quedat arraconades i sols ressonen en la memòria dels més grans. Els estudis, les publicacions i la divulgació feta pels nostres autors locals fins al darrer terç del segle passat va permetre, en alguns casos, deixar testimoni d'aquest món. Tanmateix no sempre es va procedir a la descripció d'aquests esbarjos i, per això, avui ens trobem davant un món lúdic quasi perdut. A partir de treball de camp divers l'article treu de l'oblit el joc de la trisella, n'explica els seus antecedents, el contextualitza abans de la seva pràctica desaparició al primer terç de segle xx per, finalment, explicitar com s'ha pogut recuperar i donar a conèixer a través de diverses manifestacions populars al territori. L'objectiu darrer és destacar que el joc forma part de la nostra cultura i que constitueix un patrimoni a preservar.

INTRODUCCIÓ

Darrerament, des de les polítiques culturals d'aquest país, s'ha fet palès l'interès per impulsar projectes de recerca centrats en les fonts orals. Si bé és cert que aquest mètode clàssic de recollida d'informació mai no l'han deixat d'emprar etnòlegs i antropòlegs, no ho és menys que s'havia arraconat sensiblement o, si més no, no se li atorgava la rellevància que té com a mètode introspectiu. L'entrada al segle XXI va comportar una mirada retrospectiva del que s'havia deixat enrere i, com un efecte frontissa, va desvetllar la necessitat de fer un esforç per enregistrar la memòria individual i col·lectiva dels darrers

interlocutors d'un temps que, a la pràctica, no havia conegut les gravadores i enregistradores d'imatges i, ben poc, les fotografies.

Aquest renovat interès per treballar a partir de les fonts orals fressa per recuperar els records de persones anònimes que amb el seu discurs, reflexions i comentaris, ajudin a complementar el coneixement d'esdeveniments històrics o socials que, potser massa sovint, hem rebut esbiaixats o des de perspectives uniformes. Alhora, la conversa dels entrevistats molts cops ofereix enfocaments nous i, fins i tot, la descoberta de petites pinzellades de la nostra cultura que havien quedat injustament bandejades o ignorades.

Avui en aquesta construcció o remodelació del passat hi tenen molt a dir els centres d'estudis i les revistes i publicacions d'àmbit local, darrere les quals hi ha les aportacions d'investigadors o estudiosos propers al territori que, lluny de poder o voler abastar grans àrees d'estudi, concentren el seu esforç a donar a conèixer aspectes puntuals de la història i la cultura local que, en conjunt, seran la base per descabdellar un discurs ampli i coherent de la nostra societat.

En els darrers vint-i-cinc anys el CERE ha estat l'entitat capdavantera en la difusió cultural de la comarca i ha acomplert aquesta funció de promoure la recerca i de donar-la a conèixer i difondre-la a través de les seves publicacions i cicles de xerrades. Tanmateix, hauríem de recular fins els anys setanta per trobar lletraferits arreu dels nostres pobles, els quals, amb paciència i molta il·lusió, van omplir llacunes importants de coneixement fent reculls històrics dels seus pobles, tractant una gran diversitat de temes com ara toponímia, activitats laborals, tradicions, festes, llegendari, esbarjos... Entre aquests cal destacar l'asconenc Carmel Biarnés, Artur Cot —el cronista de Móra d'Ebre—, el benissanetà Artur Bladé amb una àmplia obra memorialística, el mateix Rossend Escolà de la Palma d'Ebre i, per descomptat, la riba-rojana Dolors Cabré.

La importància de totes aquestes persones rau en el fet que, ja aleshores, van entendre la necessitat de recollir el saber popular conscients de ser la generació que assistia als canvis socials més profunds dels darrers segles. Els seus articles i publicacions s'han convertit així en la font de recerca escrita més vàlida i punt de partida de nous estudis.

DE LA TRISELLA DE CARMEL AL JOC DE LA BOLA DE DOLORS CABRÉ

Carmel Biarnés (1983), tot referint-se a Ascó, llista tot un seguit de jocs i esbarjos del poble classificant-los en si eren més propis de nois, de noies o es practicaven de manera indistinta. Cap d'aquests jocs és explicat i, per tant, hem de suposar que eren a bastament coneguts els anys vuitanta. Vet aquí, però, que el lector no avesat a la temàtica, que sigui originari d'un altre context o zona geogràfica, o separat per una certa distància generacional tindrà, en alguns casos, seriosos problemes per esbrinar de quin joc es tracta i saber-ne, per tant, el desenvolupament. En són exemples evidents els jocs que anomena *els pidos, el roll, a tit, "Moro, toro, llaó" o la trisella*.

Fig. 1. Vella trisella que es conserva a ca Estisora (Ascó)

Fig. 2. Trisella construïda per a l'associació cultural Lo Llaüt a partir d'una d'original cedida per Jaume Blanch i Àngels Pérez, de Flix

A partir de les fonts orals, de les entrevistes, he pogut anar relacionant molts d'aquells noms amb jocs que arreu es coneixen amb altres denominacions —és el cas del joc dels pidos conegut amb el nom de *tabas*, *astràgals* o *ossets*; o el del roll més estès com a *flèndit* o *frèndit*. En altres casos com ara el joc de “Moro, toro, llaó”, han estat els més grans els qui recordaven que es tractava d'un curiós joc de persecució en el qual qui empaitava havia d'anar amb les mans juntes, com si fes l'acció de resar, i un cop tocava algú havien de retornar, ambdós agafats de la mà, corrents cap a “casa” per evitar rebre els cops i les empentes dels altres jugadors.

Amb l'exemple dels jocs queda palès on és la importància del llegat dels nostres predecessors, en tant que van donar testimoni d'un món que en alguns casos s'hagués perdut del tot si no haguessin deixat pistes de la seva existència. N'és un cas paradigmàtic la referència al joc de la trisella.

Inicialment del joc de la trisella ningú me'n sabia donar raó. Tothom em deia el mateix: que es tractava d'una eina de camp, en forma de calaixó obert per davant i que enganxat a una bèstia de càrrega que l'arrossegava, servia per aplanar el terreny o, si calia, transportar petites quantitats de pedres. Als diccionaris no apareixia aquest mot però sí el de tragella, la descripció de la qual coincidida amb la informació dels entrevistats.

Per fi la recerca va donar fruit i, primer, va ser el veí d'Ascó Antonio Ribes Ferrer, qui va confirmar haver vist jugar a la trisella:

[...] tenia uns forats i es tenia de tirar la bola i encertar als forats. Això només ho he vist una vegada... la tenien a cal Sac, allà dalt a la Figuereta, i no n'hai vist més. Només hi podien jugar els més grans perquè... perquè els més petits feiem nosa.¹

Pocs dies després, parlant amb l'artista flixanco Jaume Garciapons Veà, va donar-me més detalls del joc, tot apuntant que la trisella:

[...] era un calaixó que estava tot fet de forats, un blanc i un negre, un blanc i un negre. I es jugava que dies: “Blanc o negre.” I d'una distància tiraves. Si entrava en un forat del color que havies dit, guanyaves. El calaixó estava completament pla a terra i have una baixadeta perquè la bola no es quedés parada. No es tirava per l'aire, es tirava la bola arrossegant. Això ho feia el fuster perquè era una mica complicat de fer, els forats devien estar separats 1 cm un de l'altre. Hi have gent que s'hi jugava quartos. Feien apostes: “Jo al blanc, jo al negre...” Es tirava una bola sol per cada cop, des d'una distància d'uns 7 m. Després de la guerra ja no s'hi va veure jugar.²

Fou aleshores que vaig lligar caps i vaig recordar que Dolors Cabré en el seu llibre *Riba-roja d'Ebre i el seu terme municipal* (1974) fa també un interessant recull de jocs, competicions i diversions que es practicaven al seu poble a mitjans de segle xx. Recull jocs infantils i amb cantarella com ara el joc de “pis-pissiganya”, “conillets a amagar” o “la lluneta m'és padrina”; competicions i proves incloses dins els programes de festa major com ara còssos, curses de sacs, de llums de ganxo i de dones —descalces— portant el cànter al cap, altres

de rucs amb els muntadors amb l'albardó deslligat, etc.; ens parla encara dels divertiments dels adults entre els quals destaca els jocs de daus i de cartes com ara el cau, l'escambrilla, el set i mig, la mona, el tuti, la botifarra... tots jocs de diners, d'aposta, que es realitzaven als cafès. I finalment, amb un fil de nostàlgia, ens revela el nostre joc:

Abans que el futbol i el cinema ho envaïssin tot, hi havia el Joc de la Bola, amb local propi. En aquest, a terra, tenien com una plataforma de fusta, amb forats negres i vermells —al carrer de Flix, a ca Mònica. El jugador tirava la pilota; si la feia entrar en un forat negre, guanyava. Si entrava en un forat vermell, guanyava l'amo del joc. Era un divertiment de les tardes dels diumenges. També es jugava a les bitlles i a una mena de frontó.³

Penso que és molt il·lustrativa la informació que aporta la Dolors Cabré sobre els jocs, ja que no es limita a llistar-los, també els explica mínimament i, a més, els contextualitza tot indicant qui els protagonitza —edat, gènere—, els situa en el temps —lleure diari, calendari festiu— i en l'espai —documenta l'existència d'una taverna ja al segle xv i cita diferents llocs d'esbarjo d'adults, com ara el joc de pilota o diferents trinquets que hi havia al segle XVIII. Amb tot plegat la descripció que fa del joc de la bola revela que es tracta del mateix joc que Carmel anomena de la trisella.

Poc després vaig aconseguir un testimoni d'excepció, la del riba-rojà Agustí Agustí Cervelló,⁴ de 105 anys, que de jove havia jugat al joc de la *trigella o de la bola*, com ell l'anomenava. Em va confirmar que era un joc d'aposta en el qual dos jugadors s'apostaven quartos i va corroborar que per jugar es tirava una bola des d'una distància de dos a tres metres —Garciapons establia una distància més llarga, de 7 m. Si aquesta queia en un forat de color negre es guanyava, si queia en un forat roig, es perdia. A més, es podia jugar a un determinat nombre de tirades, o bé, simplement, a una.

Posteriorment encara vaig poder recollir dos testimonis d'Ascó que, tot i no haver-hi jugat, sabien l'emplaçament del joc. Mariano Vallès Biarnés⁵ el situava al Fossar Vell i a l'era de l'Esquerré. Florentina Lecina Buj⁶ també coincidia que es jugava en aquest darrer indret a més de a ca Moles, tocant de cal Ciego, al carrer de Baix. Ambdós també apunten que era joc d'aposta en què "s'hi caçava cèntims" —deia Mariano—; i Florentina posava l'accent en el fet que hi jugaven joves i vells la tarda dels diumenges.

DINER GUANYAT AL JOC, ARA MOLT, ARA GENS, ARA POC

Tots els entrevistats coincideixen en el fet que era joc exclusivament d'homes i que com a molt es va practicar fins a l'esclat de la guerra civil. El situen a les eres o prop d'una taverna o cafè —en aquests casos el joc podia ser propietat de l'establiment, com afirma Cabré en referir-se a Riba-roja.

Era, doncs, un joc d'aposta, d'atzar, on hi intervenia més la sort que no pas l'habilitat. Les regles simples, la senzillesa dels materials emprats, la dinàmica gens complicada i l'al·licient de l'aposta el convertien en una distracció àgil, on

els guanyats canviaven de mà en mà constantment, ideal per omplir les tardes ocioses dels diumenges o festius.

Sense anar més enllà del segle xx, en diverses ocasions a Espanya, tant en períodes d'exercici de les llibertats constitucionals sota el regnat d'Alfons XIII com en anys de la dictadura de Primo de Rivera i de la Segona República, els jocs d'atzar van ser oficialment prohibits. La forta repressió i control de la dictadura del general Franco va donar el toc de gràcia a nombrosos jocs d'aquest tipus, que, durant segles, havien particularitzat part del patrimoni lúdic de les nostres comarques.

L'oblit del joc de la bola o trisella en seria un testimoni, però no l'únic. A la Ribera d'Ebre, per exemple, es va abandonar el joc del roll o flèndit —a Riba-roja també es coneixia com a *xocra*—; pràcticament es va deixar de jugar a birles —tret de casos puntuals com el de la Palma d'Ebre, que sempre s'hi ha jugat el Divendres Sant, després de la processó al calvari—, i tal com explica Rossend Escolà,⁷ també a la Palma, es va perdre el joc de les *cares*, que alguns joves practicaven d'amagat, perquè s'apostaven pessetes, als afores del poble, en un corral que hi havia a la Bassa del Pi. El joc consistia a tirar cèntims a la paret del mas. Totes les monedes que queien de cara passaven a ser propietat del qui havia fet la jugada sempre que superessin el nombre de les que havien caigut de revers —Josep M. Cadena (2006) l'anomena *joc de les xapes* i explica que era àmpliament estès arreu de Catalunya.

LA TRISELLA O JOC DE LA BOLA, UN FÒSSIL LÚDIC

Si em permeteu l'expressió podem considerar el joc de la trisella com el fòssil lúdic o la darrera expressió d'un tipus de distracció que, amb múltiples variants però amb idèntica dinàmica, ja es practicava en l'època clàssica. Alguns dels petròglifs que descobrim en infinitat de jaciments arqueològics de l'antiga Grècia i Roma (Fittà, 1997) confirmen l'existència de nombrosos jocs d'encert i llançament fets ja fos amb boles, com el de *tropa i delivitates*, amb nous com el *ludus orbis i nueces relinquere*, o amb monedes com el *nummum lactare* —idèntic al joc de les *cares*—, el *pecuniam conicere* o el *ludus deltae*.⁸

Si bé en l'època medieval abunden les referències d'esbarjos que descriuen juguesques basades en el llançament i l'aposta, resulta més complicat trobar iconografia. Tanmateix, per exemple, sabem que a Itàlia a l'edat moderna existien jocs semblants al de la trisella. Així ho mostra Fulvio Peirone⁹ —comissari de l'exposició "Giochi, svaghi e passatempi. Dal Medioevo all'Ottocento"—, que va presentar a Torí un tauler de joc de 64 caselles, pintades alternativament de color verd i roig, amb idèntica descripció de com proposaven Cabré, Agustí i Garciapons. I un altre joc anomenat *la torre del cargol*, que consistia, senzillament, a deixar anar una bola al capdamunt d'una torre en forma d'espiral i esperar que l'atzar fes que aquesta es parés en algun dels 18 forats, enumerats, que s'havien practicat damunt d'una plataforma. Lògicament, a major numeració major puntuació —seria l'antecedent dels *pinball*.

Fig. 3. Joc de la trisella en el marc de la Festa de Sant Antoni d'Ascó (gener 2010)

Fig. 4. Nois i adults jugant dins l'activitat "Joc a joc de plaça a plaça" (Ascó, maig 2008)

No serà fins el 1657 que entre les il·lustracions del llibre *Les jeux et plaisirs de l'enfance* del francès Jacques Stella, descobrirem el joc de la trisella anomenat, aquí, *la fossette*. Els gravats del llibre, reeditat el 2001, van acompanyats d'uns versos que donen una explicació del joc:

*Llenar el hoyo central,
he aquí su fin principal.
Una de maña y destreza,
pues siempre ocurrir pudiera,
que la bola no quisiera
realizar esta proeza.*¹⁰

Aquesta descripció coincideix amb la que apunta l'italià Marcolini (1999) tot referint-se al joc amb el nom de la Paranza. En aquest cas, com en al gravat d'Stella, també es fan nou forats a terra, d'uns 10 cm de diàmetre cadascun, alineats i paral·lels tres a tres. Cada participant deixa la seva aposta en el forat que vulgui menys en el central. Aleshores, per torns, cadascú va tirant les seves monedes —no boles— i si entren en un forat es queden el contingut d'aquest. Cas que la moneda caigui al forat central es queda tota l'aposta posada.

Aquests gravats devien de tenir un èxit considerable a l'època, ja que segons l'estudiosa Ana Pelegrín (2006), encara no vint anys més tard de la publicació d'Stella, la impremta Benet Macé de València feia una primera impressió el 1674 de la que seria una de les més conegudes auques infantils dels segles XVIII i XIX. L'auca, anomenada dels *Jocs d'infantesa* o *Jocs de la mainada* (Amades, 1984), mostra en 48 vinyetes una selecció dels jocs dibuixats per Stella i, en la il·lustració 21, hi trobem una nova representació del joc de la bola o trisella (vegeu fig. 5).

Si tenim presents les greus mancances en la instrucció dels infants en aquests segles entendrem la important tasca pedagògica, formativa i cultural que va desenvolupar l'anomenada *literatura de fil i canya*, i essent que aquesta

Fig. 5. Detall d'una vinyeta de l'Auca dels jocs de la mainada, recollida per Joan Amades, on sembla que els personatges juguen a la trisella

auca es va reimprimir fins al lliurar del segle passat, resulta evident la seva influència en el panorama lúdic de la nostra societat.

RECUPERACIÓ DEL PATRIMONI LÚDIC

Després d'aquest repàs de més de 2.000 anys penso que queda més que justificat qualificar el joc de la trisella o de la bola com a fòssil lúdic. Es tracta d'un joc al qual podem seguir el rastre en el temps, en sabem els orígens —en coneixem l'ADN!—. A conseqüència de la romanització en podem trobar referències en tota l'àrea d'expansió geogràfica d'aquesta cultura, en els pobles de tot l'arc mediterrani. En el cas de Catalunya ha sobreviscut al pas de diverses cultures i societats i a successives i cícliques prohibicions. Ha estat un joc del poble, practicat per les classes populars en contextos espaials i temporals molt concrets, que ha perdurat particularment en zones rurals i d'interior fins al primer quart de segle xx.

La nostra generació ha estat, a la pràctica, testimoni de la seva quasi desaparició. Per sort, el recull i les referències de lletraferits i intel·lectuals com Carmel Biarnés o Dolors Cabré han permès en aquesta ocasió desencadenar la recerca, documentar el joc, donar-lo a conèixer i, el que és més important, recuperar-lo. Això és el que l'associació cultural Lo Llaüt d'Ascó ha fet gràcies als testimonis descrits en aquest article. A partir d'una vella trisella que ens van proporcionar els amics Jaume Blanch i Àngels Pérez de Flix, vam construir-ne una mantenint les mides, proporcions i estructura corresponents a l'eina que s'emprava antigament per aplanar i recollir pedra al camp.¹¹ És així com el joc ha passat a formar part de l'imaginari lúdic dels asconencs, que hi poden jugar en el marc de la Festa de Sant Antoni —on des del 2001 es programa una tarda de jocs tradicionals a plaça—, o també han pogut conèixer i practicar el joc a través d'iniciatives puntuals sorgides des de l'escola —organització de jocs tradicionals pels carrers i places de la població. Val a dir que gràcies al Tradijoc¹² la trisella s'ha donat a conèixer i s'hi ha pogut jugar arreu de la Ribera d'Ebre.

El filòsof i historiador Johan Huizinga (2000) deia que "l'home no és veritablement home si no juga". La sentència ens porta a reconèixer que el joc té un paper molt important en l'ésser humà. Gràcies a aquest entrem en societat, coneixem l'entorn, establim contacte amb els que ens envolten, ens relacionem i ens comuniquem. El joc forma part de la cultura del poble en tant que l'ha creat la comunitat que el manté, el potencia o el bandeja. En qualsevol cas conèixer els jocs d'abans ens ha de permetre, entre altres, introduir-nos en la història, establir comparacions entre societats, entre pobles, poder entendre i analitzar més bé les relacions socials i de classe, proposar la pràctica, l'exhibició i el gaudi de pràctiques lúdiques passades, i en un exercici d'introspecció adonar-nos que el joc, com altres àmbits de la cultura que ens identifiquen, és resultat d'un llegat comú; en definitiva, un patrimoni lúdic a compartir.

Fig. 6. Taller de jocs tradicionals a l'escola Mare de Déu del Portal, a Batea (abril 2008); en primer terme un nen juga a la trisella

Fig. 7. Taller de jocs tradicionals al CEIP Salou (març 2007)

BIBLIOGRAFIA

AA.VV. (2005): *Juguem com jugaven les nenes i els nens de Tàrraco*. Camp d'Aprenentatge de la Ciutat de Tarragona, Tarragona.

AMADES, Joan (1984): *Auca dels jocs de la mainada*. Editorial Alta Fulla, col·lecció El Pedrís, Barcelona.

BIARNÉS, Carmel (1983): *Guia d'Ascó*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, col·lecció Els Llibres de la Medusa, 18. Tarragona.

CABRÉ, Dolors (1974): *Riba-roja d'Ebre i el seu terme municipal: geografia, història, economia i onomàstica*. Llibreria Guàrdias, Tarragona.

CADENA, Josep M. (2006): "Visió històrica i anecdòtica del joc a Catalunya", dins *El joc a Catalunya. Història i present*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, p. 31-101.

FITTÀ, Marco (1997): *Giochi e giocattoli nell'antichità*. Elemond Editori Associati, Milà.

HUIZINGA, Johan (2000): *Homo ludens*. Alianza Editorial / Emecé Editores, Madrid.

MARCOLINI, Piero (1999): *10 giochi da salvare*. Cierre Edizioni, Verona.

PELEGRÍN, Ana (2001): *La flor de la maravilla. Juegos, romances, retahílas*. Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Madrid.

STELLA, Jacques (2001): *Juegos y pasatiempos de la infancia*. Edita José J. de Olañeta, Mallorca.

NOTES

1. Entrevista feta el 21 de febrer de 2002 a Antonio Ribes Ferrer, nascut a Ascó el 1921.
2. Entrevista feta el 2 de març de 2002 a Jaume Garciapons Veà, nascut a Flix el 1915.
3. Cabré, Dolors (1974): *Riba-roja d'Ebre i el seu terme municipal: geografia, història, economia i onomàstica* (p. 185).
4. Entrevista feta el 12 de gener de 2003 a Agustí Agustí Cervelló, nascut a Riba-roja d'Ebre el 1897.
5. Entrevista feta l'11 de març de 2003 a Mariano Vallès Biarnés, nascut a Ascó el 1911.
6. Entrevista feta el 3 de juliol de 2004 a Florentina Lecina Buj, nascuda a Ascó el 1907.
7. Entrevista feta el 29 de juny de 2004 a Rossend Escolà Cubells, nascut a la Palma d'Ebre el 1918.
8. Jocs recollits i descrits a *Juguem com jugaven les nenes i els nens de Tàrraco* (2005).
9. Fulvio Peirone va ser el comissari de l'exposició "Giochi, svaghi e passatempi. Dal Medioevo all'Ottocento", que va acollir l'Archivio Storico della Città de Torí entre el 20 de desembre de 2006 i el 30 de març de 2007.
10. Stella, Jacques (2001): *Juegos y pasatiempos de la infancia*.
11. El joc actual el van construir el fuster Vicent Serrano i el serraller Seraffi Daura d'Ascó.
12. Trobada anual de jocs tradicionals dels alumnes que cursen 1r d'ensenyament secundari obligatori de la Ribera d'Ebre. Aquesta activitat, endegada pels instituts de la comarca, s'ha dut a terme ininterrompudament des del 2005.